

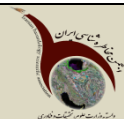

University of Tehran Press

Environmental

Hazards

Management

Iranian Hazardology Association
Online ISSN: 2383-0530

Home Page: <https://jhsci.ut.ac.ir>

Believed people to water for manage and reduce hazards based on written heritage, A case study: Iranian society from Safavid to Qajar

Reza Motamed¹ | Mohammad Hadi Mansour Lecoorge^{2*} | Vahid Rashidvash³

1. Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Communication and Media, Central Tehran Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: rezamotamed25@yahoo.com

2. Corresponding Author, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Communication and Media, Central Tehran Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: Mansori_hadi@yahoo.com

3. Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Communication and Media, Central Tehran Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: rashidvash@yahoo.com

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received 08 April 2024

Revised 03 June 2024

Accepted 04 June 2024

Published 14 June 2024

Keywords:

*Anahita, beliefs,
Environmental hazards,
infertility,
goddess of water.*

ABSTRACT

Throughout life, humans face diverse environmental hazards, natural disasters, and personal griefs. From birth to death, they navigate these challenges with a multitude of faiths and beliefs that provide meaning and reduce anxiety. To survive and avoid destruction, people implement various customs and rituals, particularly those related to fertility and addressing infertility, to protect the land, overcome environmental hazards, and ensure generational survival. This descriptive-analytical research reviews literature on Iranian customs and rituals associated with fertility and infertility, emphasizing the symbol of water and its sanctity. The study explores and analyzes resources from the Safavi to Qajar periods, providing an anthropological perspective on how these customs and rituals help Iranians ensure fertility and manage environmental challenges.

Cite this article: Motamed, R.; Mansour Lecoorge, M. H. & Rashidvash, V. (2024). Believed people to water for manage and reduce hazards based on written heritage, A case study: Iranian society from Safavid to Qajar. *Environmental Hazards Management*, 11 (1), 31-41. DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2024.376239.826>

© Reza Motamed, Mohammad Hadi Mansour Lecoorge, Vahid Rashidvash.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2024.376239.826>

Introduction

Throughout life, humans face diverse environmental hazards, natural disasters, and personal griefs. From birth to death, they navigate these challenges with a multitude of faiths and beliefs that provide meaning and reduce anxiety. To survive and avoid destruction, people implement various customs and rituals, particularly those related to fertility and addressing infertility, to protect the land, overcome environmental hazards, and ensure generational survival.

Aim

This research aims to provide an anthropological analysis of traditional Iranian customs and rituals designed to ensure fertility and avoid infertility. Specifically, it examines how the symbol of water is used to help people survive and overcome environmental hazards and natural disasters.

Methods

This descriptive-analytical research reviews literature on Iranian customs and rituals associated with fertility and infertility, emphasizing the symbol of water and its sanctity. The study explores and analyzes resources from the Safavi to Qajar periods, providing an anthropological perspective on how these customs and rituals help Iranians ensure fertility and manage environmental challenges.

Results and Discussion

The findings indicate that several goddesses in Avesta mythology, particularly Anahita, are crucial to fertility. Anahita is believed to fertilize the earth, young females, and all creatures, while also caring for those ready for marriage, bestowing beauty on females, and creating blessings, fortune, and wealth. As the origin of all water resources, Anahita is central to all fertility. She purifies the semen of males and the uterus and milk of females.

Traditional Iranian women undertook various practices to have children, including seeking help from the goddess of water, invoking holy powers such as imams, drinking tannery water, pouring water from a deceased person's house on a woman's head, and making vows for fertility and healing infertility. Among these, seeking help from water sources was particularly significant. While infertility was a major concern, fertility and having children were always seen as blessings in Iranian culture. Thus, Iranians have long sought assistance from Anahita, the water goddess, to heal infertility, enhance fertility, and ensure generational survival.

The research underscores that the symbol of water held a central place in these customs. Rituals and practices involving water were believed to invoke the fertility-granting powers of Anahita. The reverence for water and its life-sustaining properties is deeply embedded in Iranian culture, reflecting a broader understanding of the interconnectedness between nature, spirituality, and human survival.

Conclusion

The study concludes that a society's culture is shaped by its diverse needs. The beliefs and interpretations of its people regarding surrounding events and phenomena are crucial in helping them endure challenges, manage hazards, and find solutions. In traditional Iranian society, the symbol of water and its sanctity played a vital role in enhancing fertility and addressing infertility. Historical approaches included magical powers, ritual ceremonies, and oral traditions. In contrast, modern society increasingly relies on science and technology to handle internal disturbances, environmental hazards, and natural disasters. Nonetheless, the enduring cultural practices centered on water illustrate the timeless human quest for survival and continuity through the natural and spiritual resources available to them.

Reference

1. Fakuhi Nasser (2003). History of thought and theories of anthropology, Ney publication
2. Farbod, Mohammad Sadegh (2009). Basics of anthropology, Pashotan Publishing,
3. Katiraei, Mahmoud (1999). khesht to khesht, sales publisher
4. Malinovski, Branslav (2004)., scientific and cultural theories. Translation: Manochegar Farhomand. Publications of Cultural Research Office
5. Maseh, Henry (2013) Iranian beliefs and customs (from the Safavid period to the Pahlavi period) translated by Mehdi Roshan Zamir, Shafii publisher.
6. Moghimi Ebrahim, (2014), Hazards science, University of Tehran Press.
7. Riviere, Claude (2005). An introduction to anthropology, translated by Nasser Fakuhi, fifth edition, Ney publishing
8. Smith, Kate (2018). Environmental Hazards, translated by: Ebrahim Moghimi, Shapoor gudarzinejad, 8th edition, samt publisher

آب‌باوری مردم برای مدیریت و کاهش مخاطرات بر مبنای میراث مکتوب (مطالعه موردی جامعه ایرانی از صفویه تا قاجار)

رضا معتمد^۱ | محمد‌های منصور لکورج^{۲*} | وحید رشیدوش^۳

۱. گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی ارتباطات و رسانه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: rezamotamed25@yahoo.com
۲. نویسنده مسئول، گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی ارتباطات و رسانه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: Mansori_hadi@yahoo.com
۳. گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی ارتباطات و رسانه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: rashidvash@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۳/۲۵

کلیدواژه:

آناهیتا،

الهه آب،

باورها،

مخاطرات محیطی،

ناباروری.

انسان همواره در محاصره مخاطرات محیطی بوده و در هر دوره‌ای همان‌طور که شکل مخاطرات تغییر کرده، روش‌های مقابله با آنها هم دستخوش تغییر شده است. مرور آداب و معتقدات ایرانیان از عصر صفوی تا قاجار نشان می‌دهد که یکی از دغدغه‌های انسان در این دوره، باروری و داشتن فرزندان بسیار بوده است تا بدین وسیله بتواند با گسترش قوم و قبیله خود، با مخاطرات محیطی مقابله کند و راه حلی برای بقای خود بیابد. مرور آداب و معتقدات ایرانی این سؤال را در ذهن ایجاد می‌کند که چرا زنان از انواع آب استفاده می‌کنند تا بارور شوند و با افزایش فرزندان، زندگی خود را مستحکم کنند؟ هدف این تحقیق، مرور و تحلیل مردم‌شناختی آداب و آیین‌های رفع نازایی با یاری گرفتن از نماد و الهه آب در میان ایرانیان و در نتیجه پایداری آنها در برابر مخاطرات محیطی است. این تحقیق یک مطالعه کتابخانه‌ای است که با مرور منابع موجود در زمینه آداب و آیین‌های کهن ایرانی درباره فرزندآوری و رفع ناباروری و به‌ویژه با بهره‌گیری از آب و تقدس آن صورت گرفته و ضمن بحث درباره چارچوب نظری، منابع موجود در این زمینه بررسی شده است. سپس تحلیلی مردم‌شناختی درباره آداب و آیین مربوط به فرزندآوری و رفع ناباروری به‌ویژه با یاری گرفتن از نماد و الهه آب در میان ایرانیان ارائه شده که در نهایت کمک کرده تا زایش و باروری او تضمین شود و در مقابل مخاطرات محیطی مقاومت کند.

استناد: معتمد، رضا؛ منصور لکورج، محمد‌های و رشیدوش، وحید (۱۴۰۳). آب‌باوری مردم برای مدیریت و کاهش مخاطرات بر مبنای میراث مکتوب (مطالعه موردی جامعه ایرانی از صفویه تا قاجار). مدیریت مخاطرات محیطی، ۱۱ (۱)، ۳۱-۴۱.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2024.376239.826>

© رضا معتمد، محمد‌های منصور لکورج، وحید رشیدوش ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2024.376239.826>

مقدمه

مهم‌ترین عامل در ضرورت پژوهش مخاطره‌شناسی، تغییر الگوی مخاطره است [۳۲] مخاطرات انسانی یا خطرهای ناشی از فکر و رفتار انسان، به‌طور کامل یا اغلب توسط فعالیت‌ها و انتخاب‌های انسانی ایجاد می‌شوند. مخاطرات اجتماعی ناشی از رفتار جمعی انسان‌هاست [۱۶]. مخاطره‌شناسی مبتنی بر رفتار، به سلامت رفتار می‌اندیشد و نیز تلاش محققانه‌ای است برای پی بردن به تأثیر و نوع رفتار در بروز مخاطرات در محیط، جامعه و برای فرد [۳۲]. مخاطرات به آن دسته از خطرهای بالفعل و بالقوه اطلاق می‌شود که ارزش‌های حیاتی یک کشور یا یک جمعیت انسانی را در ابعاد مختلف به خطر می‌اندازند [۱۰]. مؤلفه‌های متنوع مؤثر بر مخاطرات و مدیریت آن موجب شده که دانش مخاطرات به‌منزله دانشی بین‌رشته‌ای مورد توجه پژوهشگران علوم مختلف واقع شود. مخاطرات دانشی چندوجهی است که ریشه در انسان، فعالیت‌های انسانی و محیط طبیعی به‌منزله بستر تبلور فعالیت‌های انسانی دارد [۲۳].

انسان از گذشته‌های دور تا به امروز در محاصره مخاطرات محیطی بوده است. ذهن انسان راه‌حلی را برای مدیریت این مخاطرات جست‌وجو می‌کرده و همواره در طول زندگی در این مسیر پرتلاطم، ناگزیر تلاش‌های بسیاری برای بقا و فرار از فنا داشته است. او فاصله میان تولد تا مرگ را با انبوهی از اعتقادات و باورها سپری می‌کند و این باورها هستند که به زندگی او معنا می‌دهند و اضطراب‌هایش را فرو می‌نشانند. از آن جمله، آداب و آیین‌های مربوط به فرزندآوری و مقابله با نازایی است که براساس آن، انسان همواره سعی کرده با حفظ و حراست از زمین و مقابله با مخاطرات محیطی بقای نسل خود را تضمین کند. هدف این مطالعه کتابخانه‌ای، مرور و تحلیل مردم‌شناختی در موضوع آداب و آیین کهن مربوط به فرزندآوری و به‌ویژه رفع نازایی با یاری گرفتن از نماد آب در میان ایرانیان و در نتیجه پایداری آنها در برابر مخاطرات محیطی و بلایای طبیعی است. پرسش اصلی این است که چرا زنان برای باروری و در نتیجه رهایی از مخاطرات و تنش‌ها از انواع آب کمک می‌گرفتند و ردپای آب در فرهنگ باروری چیست؟

باورها، آداب و آیین‌ها از روزگاران گذشته تا کنون همواره در حال تغییر و دگرگونی بوده‌اند. مردم هر سرزمینی با توجه به موقعیت جغرافیایی و پیشینه فرهنگی و اجتماعی خود، آداب، آیین‌ها و باورهایی را به‌کار گرفته‌اند تا کیفیت زندگی خود را ارتقا دهند و در این پلکان تکاملی فرهنگی، در یکی از پله‌های آن توقف کرده و در همانجا بساط زیست خود را فراهم کرده‌اند و در مقابل خطرهایی که در کمین آنها بوده راهکارهایی را اندیشیده‌اند که متناسب با توان ذهنی و امکانات محیطی زمان بوده است. دو کتاب *آداب و معتقدات ایرانی* و *خشت تا خشت*، آداب و آیین مردم ایران از دوره صفویه تا قاجار را نشان داده است. در این تحقیق نازایی به‌منزله یکی از مخاطره‌های محیطی و نحوه یاری گرفتن از آب‌های شفا بخش و الهه آب، روشی برای مقابله با این مخاطره، در نظر گرفته شده و مطالب مربوط به آیین‌ها و مناسک مربوط به رفع نازایی در این دو کتاب و منابع و مقالات متعدد دیگر، مطالعه و تحلیل مردم‌شناختی شده است.

باورها در اثر تلاش و جست‌وجوی انسان به‌دست می‌آیند. باورها حاصل تجارب شخصی و جمعی انسان در طول تاریخ هستند و برای توجیه و توضیح و تفسیر پدیده‌ها و اتفاقات ایجاد می‌شوند. انسان در مواجهه با حوادث و رویدادها، تلاش می‌کند با کمک تجارب به توضیح آنها بپردازد. او زمانی که نمی‌توانست رابطه منطقی بین حوادث و پدیده‌های خارق‌العاده را بیابد، برای رهایی از آن به ذکر وردها و دعاها و نجواها می‌پرداخت تا بدین ترتیب مصیبت‌ها و بلاها را کاهش دهد و نتایجی را که خودش می‌خواهد از آنها به‌دست آورد و به‌تدریج باورها در ذهنش شکل گرفت [۲].

انسان‌های اولیه برای رام کردن طبیعت به اجرای آیین‌های جادویی می‌پرداختند [۲۷] ایرانیان کهن، اشیا و پدیده‌های طبیعت را جاندار می‌پنداشتند و این جانداری را به اشیای ساخته دست خویش نیز تعمیم می‌دادند [۵].

از دیدگاه انسان، آدمی اشرف مخلوقات است و موضوع خطر و مصیبت در نتیجه عمل متقابل فرایندهای خطرناک طبیعی و جمعیت انسانی آسیب‌پذیر در زمان و فضا پدید می‌آید [۱] و انسان در هر زمان و مکانی در پی راهکاری است تا بعد از تحمل خطرها و مصیبت‌ها دوباره به موقعیت آرامش برگردد.

برگشت‌پذیری، میزان بازگشت به حال اول پس از برخورد با واقعه‌ای تنش آور است. خانوارهایی که دسترسی مستقیم به سرمایه، زمین، ابزار، تجهیزات و اعضای توانا با مهارت‌های ویژه دارند، هنگام ضربه‌های مصیبت، گروه برگشت‌پذیر را تشکیل می‌دهند [۱].

در گذشته‌های دور انسان برای غلبه بر اوضاع نابسامان خود از جادو، مراسم و اوراد شفاهی کمک می‌گرفت یا به نیایش، قربانی و مراسم مقدس متوسل می‌شد. او در دوره‌ی نیز جدید از علوم و فناوری بهره می‌گیرد تا خود را از بحران‌های محیطی و درونی نجات دهد.

از آنجا که علم، قدرت زیادی در پیش‌بینی بسیاری از وقایع ندارد و آدمی همواره نگران آینده است، باز هم خرافات به میان می‌آیند. نگرانی‌های ناشی از ضعف آدمی در برابر بسیاری از حوادث او را به روی آوردن به باورهای خرافی هدایت می‌کند [۱۱]. به گفته فریزر در گذر جامعه‌ها از مراحل جادو، دین و علم، آداب و آیین‌ها هم تغییراتی می‌کنند. به این گونه که جادو به صورت ترکیبی از مراسم، عمل و اوراد شفاهی پدید می‌آید؛ دین شکل مراسم تشریفاتی عمومی یا خصوصی نیایش، قربانی و مراسم تقدس و تبرک را دارد و علم در مجموعه‌ای از فنون تجسم می‌یابد و مبتنی بر مشاهده و تجربه است [۲۹].

به نظر مالینوفسکی در جامعه‌هایی که توان و ابزار تسلط و کنترل بر محیط زیست ضعیف است، سیطره جادو قوی است. شکل متحول و کارکرد آشکار جادوگری در این جامعه‌ها بیشتر در آداب و تشریفات مربوط به کشاورزی نمود داشته است. مردم برای به دست آوردن محصول کافی و خوب و بدون آفت به عمل آوردن آن، چون با راه‌های علمی آشنایی نداشتند و از فنون و ابزارها و وسایل کارآمد بی‌بهره بودند، تنها با توسل به جادوگری و اعمال گوناگونی مانند برگزاری جشن‌های جنسی به هنگام بذرافشانی، یا ریختن خون بر زمین و ده‌ها عمل جادویی دیگر مشکل خود را می‌گشودند [۱۳].

زمانی که شخص از دور و بالا، یا از جایگاهی برتر و امن و در جامعه‌ای متمدن و توسعه‌یافته به جادو می‌نگرد، طبیعی است که همه چیز جادو را بی‌پایه، نامربوط و خام ببیند؛ لیکن باید این واقعیت را دریافت که انسان اولیه بدون جادو و قدرت و راهنمایی آن نمی‌توانست بر مشکلات کاری خود فائق آید، درحالی که با کمک جادوکاری‌ها قادر بود همه امور خود را مهار کند. مهم‌تر اینکه، با کاربرد جادو انسان توانست از مرحله‌ای به مراحل عالی‌تر فرهنگ پیش برود [۲۹]. انسان امروز که مراحل بالاتری از فرهنگ را تجربه می‌کند، از علم و فناوری برای غلبه بر مخاطرات محیطی استفاده می‌کند. دیگر در دنیای امروز شاید زنان نازا حاضر نباشند برای رفع نازایی خود از آب مرده‌شورخانه و آب آلوده به خرچنگ و هزارپا استفاده کنند؛ این روش‌ها برای آنها کارایی ندارد. علم راهکارهای جدیدی برای این مشکل دارد. شاید در دنیای جدید با تغییر فرهنگ و نیازهای انسان، نازایی مخاطره نباشد و برعکس افزایش جمعیت که زمانی می‌توانست راهکاری برای مقابله با خطرهایی چون بیماری و جنگ باشد. خود، مخاطره محسوب شود. زیرا جمعیت زیاد سبب تخریب محیط زیست و انواع مخاطرات محیطی شده است. هرچند که در بعضی از نقاط هنوز هم این آداب و آیین استفاده می‌شود. مثلاً در شهر گراش «آب غسل زن تازه زایمان کرده و همچنین آبی را که بدن نوزاد را با آن شسته‌اند بر سر زن نازا می‌ریزند تا باردار شود، زیرا از نظر آنان تبرک و راز آفرینندگی این آب می‌تواند آفرینندگی و باروری را به زن نازا منتقل کند. همچنین خاک پای قبر مرده را با آب مخلوط می‌کنند و برای چله‌بری به زن نازا می‌خورانند» [۳۴].

هانری ماسه برای نوشتن کتاب *آداب و معتقدات ایرانی* نزدیک به کل سیاحت‌نامه‌ها و آثار نویسندگان ایرانی را درباره فولکلر مطالعه کرد. مراجع و منابع هانری ماسه در تألیف این کتاب به سه گروه تقسیم می‌شود:

۱. آثار نویسندگان ایرانی مانند صادق هدایت، ملک‌الشعراى بهار، سعید نفیسی، کوهی کرمانی و غیره؛
 ۲. سفرنامه‌های جهانگردان مانند شاردن، ویلسن، کری، بیشاب، اولتاروس و غیره؛
 ۳. مشاهدات، تصورات و مسموعات شخص مؤلف در اقامت‌هایش در تهران، همدان، شیراز، مشهد، اصفهان و ... و نیز کار میدانی او درباره طبقات مختلف مردم؛ به قول خودش هرچه را که از مردم گرفته به خودشان پس داده است [۲۸].
- کتاب *خشت تا خشت*، مربوط به آداب و معتقدات و رسوم مردم تهران است؛ هرچند که بیشتر مردم تهرانی از شهرستان‌های مختلف وارد تهران شده‌اند و آداب و رسوم خود را به همراه آورده‌اند. کتیرایی در این کتاب از آثار صادق هدایت و گفته‌های خواهرزاده‌شان اخترالملوک و خاله‌هایشان و همچنین از مقالات بلوک‌باشی، علی جواهر کلام و ماهوش خانم و ... استفاده کرده است [۲۴].

در این تحقیق، کتاب‌ها و مقالات بسیاری در زمینه میانی انسان‌شناسی، آداب و فرهنگ، نمادها و آیین، خانواده ایرانی، مدیریت مخاطرات محیطی، دانش مخاطرات، گونه‌شناسی مخاطرات، اسطوره‌های مخاطرات، اسطوره‌ها و ایزدبانوان باروری و ... نیز مطالعه شده و تعدادی از آنها به‌عنوان منبع در فهرست منابع ذکر شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق این مقاله کتابخانه‌ای و اسنادی است و افزون‌بر کتاب‌های هانری ماسه و محمود کتیرایی از منابع و مقالات متعددی بهره گرفته شده است. نویسندگان این دو کتاب به مردم‌نگاری پرداخته‌اند و مشاهده، مصاحبه، جمع‌آوری متون از لابه‌لای کتاب‌ها و سفرنامه‌ها و اسناد و مدارک، همه از ابزارهایی هستند که مؤلفان از آنها استفاده کرده‌اند. انسان‌شناسی از مهم‌ترین شاخه‌های علمی به‌شمار می‌رود که به‌ویژه نیازمند استفاده از روش‌های کیفی است، چراکه انسان‌شناس قبل از هر چیز محتاج ورود به میدان و مکان محققان و برخورد مستقیم و رویارو با عوامل و افراد موجود در آنجاست. انسان‌شناس باید همه‌چیز را از نزدیک مشاهده، لمس و حس کند تا از این طریق مسائل بسیار نهفته و پنهانی را دریابد و در نهایت به تبیین، توضیح و نتیجه برسد [۳].

روش پژوهش مردم‌شناسی روش کیفی و توصیفی مبتنی بر شناخت، بررسی و تحلیل و تفسیر پدیده‌های فرهنگی است که طی آن محقق مردم‌شناس (در بیشتر مواقع با تکیه بر داده‌های مردم‌نگاری) همه زوایای موضوع را بررسی می‌کند و بسته به اهداف پژوهش به تبیین موضوع می‌پردازد و ممکن است ضمن نتیجه‌گیری، در پایان پیشنهادهایی نیز ارائه دهد.

چارچوب نظری تحقیق

چارچوب نظری این تحقیق براساس نظریه‌های ساختارگرایی لوی اشتراوس، کارکردگرایی مالینوفسکی و تفسیرگرایی کلیفورد گیرتز است.

اشتراوس می‌گوید عناصر سازنده فرهنگ به ورق‌های بازی شباهت دارند که می‌توان با آنها به بازی‌های فراوانی پرداخت که هر یک از آنها رعایت قوانین خاصی را می‌طلبند، اما در عین حال تعداد بازی‌ها محدود است و بی‌نهایت نیست و اگر انسان‌شناس همه امکانات و همه ورق‌ها و قوانین آن را می‌شناخت کار او به پایان می‌رسید [۲۱]. نظام خانواده و داشتن فرزند، دارای ساختاری است که در هر زمان با قوانین خاص خود پایدار باقی می‌ماند.

مالینوفسکی فرهنگ را ابزاری تعریف می‌کند که «به انسان امکان می‌دهد به بهترین صورت مشکلات محسوس و ویژه‌ای را که در راه ارضای نیازهای خود به‌ناچار در محیط خویش با آنها روبه‌رو می‌شود از میان بردارد» [۱۵]. وجود فرزندان زیاد از نظر کارکردگرایی اهمیت ویژه‌ای دارد و یاری و همکاری اعضای خانواده با هم به محافظت از انسان و مقابله با خطرهای کمک خواهد کرد.

کلیفورد گیرتز فرهنگ را مجموعه‌ای از مفاهیم تعریف می‌کند که در قالب نمادها بیان می‌شود و به انسان‌ها کمک می‌کند تا با یکدیگر ارتباط برقرار کنند؛ فرهنگ از خلال نمادهای خود جهان را در ذهن انسان‌ها معنادار کرده و آنها را قادر به شناخت و درک آن می‌کند [۲۲]. یاری گرفتن از آناهیتا، الهه آب و تقدس و پاکی آن تفسیری است که زندگی را برای انسان معنادار می‌کند و پایداری او را در محیط در مقابله با مخاطرات افزایش می‌دهد.

یافته‌های تحقیق

در این تحقیق نازایی زن و کاهش جمعیت، نوعی مخاطره محیطی در نظر گرفته شده است و رفع نازایی و افزایش تعداد فرزندان و در نتیجه افزایش جمعیت قوم و قبیله و اعضای خانواده به‌عنوان نیروی کار می‌تواند روشی برای مدیریت مخاطرات محیطی مانند قحطی و جنگ باشد.

سترون بودن زن بزرگ‌ترین بدبختی است و زن نازا به هر کاری دست می‌زند تا از این سیه‌روزی رهایی یابد [۲۸]. عامل اصلی کندی رشد جمعیت در گذشته، مرگ‌ومیر زیاد در مقایسه با دوران معاصر بوده است. شایان ذکر است که در گذشته،

جنگ‌ها و هجوم‌ها و گریزها به اشاعه پاره‌ای از اپیدمی‌های مهلک به‌خصوص طاعون و تیفوس دامن می‌زدند و گاه تلفات ناشی از این دو اپیدمی از تلفات مستقیم هجوم و گریزها بیشتر بود [۳۳]. مرگ‌ومیر فرزندان در اثر بیماری‌ها و جنگ‌ها یکی از مخاطرات مهم برای انسان بود و باروری و داشتن فرزند همواره در فرهنگ ایران امری مقدس در نظر گرفته می‌شد. انسان با داشتن فرزندان زیاد توانایی خود را برای مقابله با مخاطرات محیطی افزایش می‌داد. نازایی امری اضطراب‌آور و شوم محسوب می‌شد و انسان برای رفع نازایی و فرزنددار شدن از آب‌های شفابخش و ایزدبانو و خدای آب کمک می‌گرفت. دسترسی انسان‌های گذشته به‌ویژه زنان به آب رودخانه‌ها و چشمه‌ها راحت‌تر و بهره‌گیری آنها از این آب‌ها هم بیشتر بود، اما به‌تدریج با محدود شدن منابع آب و رواج زندگی شهری تنها منابع آب در دسترس برای زنان، حمام‌ها و آب‌های موجود در مرده‌شورخانه‌ها و دباغ‌خانه‌ها بود. زنان عصر صفوی و قاجار از آب حمام‌ها و مرده‌شورخانه‌ها برای غسل و پاک‌ی و رفع نازایی استفاده می‌کردند. پناه بردن به کلیساها، مساجد، امامزاده‌ها، مشهدالرضا، انواع نذر و کمک گرفتن از نیروهای ماورایی و همچنین استفاده از آب رودخانه‌ها و چشمه‌ها و انواع آب و یاری گرفتن از ایزدبانوان باروری از روش‌های رفع ناباروری در ایران بود. در کتاب *آداب و معتقدات ایرانی* هانری ماسه و کتاب *خشت تا خشت محمود کتیرایی*، مواردی برای رفع نازایی ذکر شده است، برای مثال زن نازا را بر سر مناره ته برنجی می‌بردند تا روی پله‌ها گردو بشکند و در ظرفی بریزد و پوست گردو را جارو کند و ظرف و جارو را به محراب مسجد ببرد. همچنین روش‌های مختلف چله‌بری با انواع آب را به کار می‌بردند. آب‌تنی در رودخانه‌ها و حمام‌ها، ریختن تهمانده سفره نذری بر سر زن نازا، ریختن آب با چل‌تاس و جام چهل‌کلید، آب چهارگوشه حمام، آب آلوده به خرچنگ و هزارپا، ریختن آب دباغ‌خانه و مرده‌شورخانه بر سر زن نازا از روش‌های رفع نازایی در عصر صفوی و قاجار بود.

بحث: تحلیل مردم‌شناختی آیین‌ها و مناسک رفع نازایی

بسیاری از باورها، جشن‌ها و مراسم دینی در ارتباط با نیازهای اقتصادی بشر شکل گرفته‌اند؛ مانند نیاز به محصول و رمه بیشتر برای سیر ماندن و فرزند بیشتر برای یاری در کاشت، حراست از زمین و نیرو بخشیدن به خانواده و قبیله در هنگام جنگ [۱۹]. بچه آوردن هدف و منظور هر خانواده و تکلیف مذهبی و مدنی هر ایرانی است. باروری برای مرد و زن پاک و درستکار، پاداش آسمانی است. پدری مهم‌ترین وظیفه ای است که آدمی در دوره رسالت خود در روی زمین به عهده دارد و فرزندان معنی زندگی هستند و بخش مهمی از هویت پدر و مادر را تشکیل می‌دهند [۲۸]. دغدغه داشتن فرزند زیاد در دوره صفوی و قاجار سبب می‌شد که زنان برای بچه‌دار شدن از هیچ کاری روگردان نباشند تا شوهرانشان بر سر آنان هوو نیاورند. یاری خواستن از الهه آب، نیروهای مقدس و پاک، مانند امامان و امامزاده‌ها، خوردن آب دباغ‌خانه، ریختن آب مرده‌شوی‌خانه بر سر زن نازا، خوردن آب آلوده به خرچنگ و هزارپا، انواع نذرها و چله‌بری، ریختن آب با چل‌تاس بر سر زن نازا برای باروری و درمان نازایی، راه‌هایی برای مقابله با این مسئله و مشکل بزرگ بود. در بین این راه‌ها و روش‌ها یاری گرفتن از آب‌های شفابخش مهم به نظر می‌رسد و شاید ریشه در گذشته‌های دور داشته باشد. مقدس بودن آب و تعیین اندازه به‌وسیله ظرف‌های مخصوص سنجش آب، مانند تاس و چل‌تاس نوعی صرفه‌جویی در مصرف آب در میان انسان‌های گذشته را نشان می‌دهد.

معانی نمادین آب را می‌توان در سه مفهوم اصلی خلاصه کرد: چشمه حیات، وسیله تزکیه و مرکز زندگی دوباره [۱۸]. در فرهنگ ایران، آب نماد باروری و یکی از نمادهای جاودانگی است؛ از سویی، آب بازتابنده نور خورشید است و نماد روشنایی نیز محسوب می‌شود. در باورهای کهن می‌توان گفت آب‌ها نماد مادر کبیر هستند و تولد، اصل مؤنث، زهدان عالم و باروری و نیروبخشی و چشمه حیات را تداعی می‌کند [۲۶].

برای جوامع شکارگر، دام‌پرور و کشاورز پیش از تاریخ، گرسنگی بر اثر خشکسالی و قحطی ترس و واهمه‌ای بزرگ به شمار می‌آمد. نازایی و داشتن فرزند کم نیز به سبب نیاز خانواده به زور بازوی آنها، نقصان بزرگی بود و سبب کاهش محصولات و شکست از دشمنان می‌شد. در نتیجه نیروهایی که پشتیبان باروری و پرباری بودند در قالب ایزدبانو، بیشترین ارزش و احترام را داشتند و پرستش ایزدبانوان طی دورانی طولانی رواج داشت و وجود تندیس‌های زنانه در فلات ایران که ساختشان دست‌کم هشت‌هزار سال ادامه داشت، ممکن است به سبب ساختار مادرسالار در جوامع پیش از تاریخ باشد [۲۰].

ایزدبانو آناهیتا هم زمین را بارور می‌کند و هم کمک‌دهنده و عامل زایش دوشیزگان و همه موجودات هستی است. در اساطیر اوستایی نیز از چند ایزدبانو نام برده می‌شود که می‌توان آناهیتا را با پرباری و باروری مرتبط دانست که خدای مادینه باروری است. آناهیتا نگهداری از جوانان آماده زناشویی، ایجاد برکت در خانه و دادن بخت و توانگری و زیبایی به زنان را بر عهده دارد و جانوران به هنگام جفت‌یابی در پناه وی به سر می‌برند [۶]. آناهیتا سرچشمه همه آب‌های روی زمین و منبع همه باروری‌هاست؛ نطفه همه نران را پاک می‌گرداند، رحم همه مادگان را تطهیر می‌کند و شیر را در سینه همه مادران پاک می‌سازد [۳۵].

رمز ماهی از رمز آب دریا جدایی‌ناپذیر است، ماهی در آب می‌زید و در ژرفای آب شناور است و رمز آب‌های ژرفی است که در لایه‌های زیرین زمین گسترده یا جاری‌اند و از آنجا که رمز آب است با زایش و تجدید ادوار و نوشدگی طبیعت پیوند یافته است [۱۷]. ماهی، صدف و ... از جمله جانوران و علامت‌های پیوسته به آب هستند که در ژرفای اقیانوس پنهان‌اند و انباشته از نیروی قدسی اعماق، در دریاچه‌ها خوابیده‌اند یا از رودخانه‌ها می‌گذرند و بنابراین باروری جهان، در ید قدرت و حیطة ضبط و اختیار آنهاست [۴].

آب پای هفت‌سین را دختران باکره از چشمه‌سارها می‌آورند. آناهیتا ایزدبانوی آب است و به همین دلیل دوشیزگان از چشمه‌ها که منسوب به آناهیتا است، آب دزدیده می‌آورند، کنایه از آنکه سراسر سال برایشان آسالی باشد و آب در سفره نوروزی چون سایر چیزها، نشانه باروری و برکت است [۱۴]. آب آوردن از چشمه کار زن است و چشمه را مال زن می‌دانند و برای هر چشمه ایزدبانویی در نظر می‌گیرند [۶].

در همه فرهنگ‌ها و اقوام، آداب و رسومی وجود دارد که انسان‌ها دلیل پیدایش آنها را نمی‌دانند، اما به آنها معتقدند. این مسئله نشان می‌دهد که شکل تغییر یافته باورهای انسان بدوی به‌عنوان نماد در دوران انسان متمدن وجود دارد و نمادها در هر دوره‌ای به فراخور فرهنگ و اندیشه بازآفرینی می‌شوند [۲۵]. دسته‌ای از اعتقادات در بعضی دوره‌ها با توجه به شرایط زمانی و مکانی شکل می‌گیرند و بعد از بین می‌روند. شاید بتوان گفت آنها فرضیه‌های اثبات‌نشده‌ای هستند که وارد ذهن می‌شوند و خودبه‌خود از بین می‌روند و شاید ریشه در ترس و جهل داشته باشند.

در دنیای جدید، انسان خود را جدا از کائنات احساس می‌کند و مشارکت عاطفی ناخودآگاه خود را با پدیده‌های طبیعی از دست داده است و پدیده‌های طبیعی هم به‌تدریج معنای نمادین خود را از دست داده‌اند. دیگر آدمی تندر را آوای خشمگین خدا و آذرخش را تیر انتقام او نمی‌داند. دیگر رودخانه‌ها پناهگاه ارواح، درختان سرچشمه زندگی و غارها پناهگاه شیاطین نیستند. دیگر انسان با طبیعت سخن نمی‌گوید. امروزه هنگامی که ما از اشباح و سایر موجودات فراسوی طبیعی سخن می‌گوییم، دیگر برای فراخواندنشان به‌سوی خودمان نیست. شکوه و قدرت این کلمات از میان رفته است و ما دیگر هیچ جادویی را باور نداریم. قداست اشیای مذهبی و پایندی به آنها کاهش یافته است؛ گویی دنیای ما خود را از بند تعلقات فراطبیعی مانند سحر، جادو، همزاد، ساحر، اژدها، گول، ارواح جنگلی و همه موجودات عجیب دیگری که در جنگل‌های دوران قدیم پرسه می‌زدند رها کرده است. به بیانی دقیق، دیگر دنیای ما از تمامی عناصر خرافی و غیرعقلانی پاک شده است. اما در اینکه دنیای درونی ما هم خود را از بند تمامی این خصوصیات دوران قدیم رها کرده باشد جای تردید است. آیا عدد سیزده برای بسیاری از مردم نحس نیست؟ آیا بسیاری از مردم گرفتار پیشداوری‌های غیرعقلانی، فرافکنی‌ها و پندارهای کودکانه خود نیستند؟ اگر واقع‌گرایانه به ذهن آدمی بنگریم متوجه خواهیم شد که بسیاری از آثار باقی‌مانده از دوران قدیم هنوز چنان نقش خود را ایفا می‌کنند که گویی از پانصد سال پیش تا کنون هیچ اتفاقی نیفتاده است [۳۶].

آناهیتا، ناهید یا «آرد وی سور آناهیتا» [Aredvi sura Anahita] یکی از ایزدبانوان ایرانی آریایی است. نام او از چند بخش مجزا تشکیل شده است اردوی نام رودی است که در اوستا آمده است و سور به‌معنای تواناست؛ بخش آخر نام او، آناهیتا به‌معنای مقدس و پاک است، ایرانیان از گذشته‌های دور آب را مقدس می‌دانستند و حتی پس از گذشت چندصد سال همچنان اعتقادات خود را حفظ کرده‌اند و پشت سر مسافر برای سلامت و بازگشتش آب می‌ریزند. در اساطیر ایرانی، آب دومین مخلوق جهان است که توسط اهورامزدا آفریده شد و از جنوب البرز به تمام زمین راه یافت. ایرانیان پیش از زرتشت نیز به پاکی آب توجه داشتند و با آمدن زرتشت که پاکی و دور نگه داشتن آب از پلیدی جزء ارکان مهم آموزه‌های وی بود، ارادت مردم به ایزد آب «اردوی سور

آناهیتا» بیشتر شد [۱۲]. آناهیتا و خدایان همپایه‌ی وی ناهید و سرسوتی هم با قدرت و نیروی خود به خاک حاصلخیزی می‌بخشند و دعای مردان طالب همسر و فرزند را اجابت می‌کنند [۷].

با نگاهی به چارچوب نظری این تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که فرهنگ هر جامعه‌ای با توجه به نیازهای جامعه شکل می‌گیرد و این فرهنگ و باورها و همچنین تفسیر انسان‌ها نسبت به حوادث و پدیده‌های اطراف می‌تواند توانایی مقابله و تحمل حوادث و مخاطرات را در آنها ایجاد و راه‌حلهایی را برای آنها ارائه کند. در گذشته‌های دور انسان برای غلبه بر اوضاع نابسامان خود و مقابله با خطرهای مدیریت آنها از جادو، مراسم و اوراد شفاهی کمک می‌گرفت و در دوره جدید از علوم و فناوری بهره می‌گیرد تا خود را از آشفته‌گی‌ها و خطرات محیطی و درونی نجات دهد.

نتیجه‌گیری

در گذر زمان با تغییر ابزار کار و زندگی، نگرش انسان به پدیده‌ها تغییر کرد. نیاز موجب تحول انسان شد؛ کشاورزی به آب، خاک و آفتاب نیاز دارد. اگر ایزد آب و آفتاب همراهی کنند و ایزد کشاورزی، زمین را بارور کند، مخاطرات انسان کاهش می‌یابد. کم‌کم انسان برای نجات از مخاطرات، برای هر پدیده، ایزدی پنداشت؛ خدایان کم‌شمار دوره‌های پیشین، در این دوره انبوه‌تر شدند. خدای مرگ، خدای جنگ، خدای زیر زمین (تاریکی) و کم‌کم خدایان بیشتر شدند و بت‌ها و بتکده‌ها برای کاهش مخاطرات پدید آمدند [۸].

رهیافت فکری و هوشی انسان‌های زمان حضرت ابراهیم برای کاهش مخاطرات با انسان‌های کنونی متفاوت بوده است. خدایان فرضی که حضرت ابراهیم آنها را در هم شکست، محصول نوعی فطرت‌گرایی به‌منظور کاهش مخاطرات بود. خدایان فرضی نسبت به فکر و هوش انسان متعالی، ماهیت خرافه داشت و با افکار و اندیشه حضرت ابراهیم سازگار نبود. وی معتقد به خدایی بود که ذاتی عالی‌تر از خدایان مصنوع داشته باشد، تأثیرگذاری آن در زندگی معنادار و مثبت باشد، قادر متعال باشد ... یعنی در کاهش مخاطرات و افزایش سلامت انسان توانا باشد. چنین فکری از فطرت شکوفاشده‌ی وی ناشی می‌شود [۳۱].

از بین رفتن تعداد زیادی از انسان‌ها در اثر بیماری‌های همه‌گیر و جنگ‌ها و گریزها همواره دغدغه انسان بوده و باروری و داشتن فرزند، در فرهنگ ایران امری مقدس در نظر گرفته شده است. انسان با داشتن فرزندان زیاد و زندگی گروهی، توانایی خود را برای مقابله با مخاطرات محیطی افزایش داد. نازایی امری اضطراب‌آور و شوم محسوب می‌شد. انسان برای رفع نازایی و فرزند دار شدن از انواع آب، الهه‌ها و خدای آب کمک می‌گرفت. در نقاط مختلف ایران چشمه‌های آب، چاه‌ها و رودخانه‌ها را مظهری برای تطهیر، شفابخشی و رهایی از بیماری‌ها و نازایی می‌دانستند و از امامزاده‌های اطراف و نیروهای ماورایی موجود در آنها برای مقابله با مخاطرات محیطی، بیماری‌ها، هجوم‌ها و جنگ‌ها استفاده می‌کردند. در گذر زمان باورهایی که در گذشته کاربرد داشت و هدف و علتشان مشخص بود با باورهای دیگری جایگزین شد، ولی ردپای آنها در باورهای جدید باقی ماند.

تقدیر و تشکر: این مقاله از رساله دکتری با عنوان: شناخت و تحلیل مردم‌شناختی باورها و اعتقادات ایرانی، در گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی ارتباطات و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی، استخراج شده است. بدین وسیله از اعضای گروه و دانشکده تشکر می‌شود

منابع

- [۱] اسمیت، کیت (۱۳۹۸). *مخاطرات محیطی*، ترجمه ابراهیم مقیمی و شاپورگودرزی نژاد، چاپ هشتم، تهران: سمت.
- [۲] الهامی، فاطمه (۱۳۸۶). انعکاس باورهای عامیانه و عقاید خرافی در شعر نظامی، بیک نور، ویژه زبان و ادبیات فارسی، (۱۹)، ۱۰۴-۱۱۴.
- [۳] انصاری فرشته (۱۳۸۱). روش تحقیق کیفی. *نامه انسان‌شناسی*، (۲)۱، ۱۸۷-۱۹۲. <https://sid.ir/paper/445490/fa>
- [۴] یاده، میرچا (۱۳۷۶). *رساله در تاریخ ادیان*. ترجمه جلال ستاری تهران: سروش.
- [۵] بویس، مری (۱۳۷۰). *چکیده تاریخ کیش زرتشت*. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: صفی‌علیشاه.
- [۶] بهار، مهرداد (۱۳۸۷). *از اسطوره تا تاریخ*. چاپ ششم، تهران: چشمه.
- [۷] ثمودی، فرح (۱۳۸۷). *ایزدبانوان در ایران باستان و هند*. تهران: آرون.
- [۸] جهانی، مجید؛ حسینی بهشتی، سید محمدرضا؛ طالب‌زاده، سید حمید؛ و قوام صفری، مهدی (۱۳۹۴). تحلیل اسطوره‌ای مخاطرات، *مدیریت مخاطرات محیطی*، (۲)۲، ۱۹۱-۲۰۶.
- [۹] حاجیلو، فتانه؛ و رستمی، مصطفی (۱۴۰۲). واکاوی عوامل مرتبط با مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه مخاطره‌آمیز. *مدیریت مخاطرات محیطی*، (۱)۱۰، ۲۹-۴۱.
- [۱۰] حافظ‌نیا، محمدرضا؛ و قادری‌حاجت، مصطفی (۱۳۹۳). بی‌عدالتی فضایی و مخاطرات انسانی (مطالعه موردی استان سیستان و بلوچستان)، *دانش مخاطرات* (۲)۱، ۱۳۱-۱۴۸.
- [۱۱] درودی، مسعود (۱۳۹۲). *جامعه‌شناسی خرافات در ایران*. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- [۱۲] درویش، محمدرضا (۱۳۵۵). *گامی در اساطیر*. اصفهان: بابک.
- [۱۳] دوران‌ت، ویل (۱۳۵۰). *لذات فلسفه*. ترجمه عباس زریاب خویی. تهران: علمی و فرهنگی.
- [۱۴] رضی، هاشم (۱۳۸۳). *جشن‌های آب*. تهران: بهجت.
- [۱۵] ربویر، کلود (۱۳۸۴). *در آمدی بر انسان‌شناسی*. ترجمه ناصر فکوهی، چاپ پنجم، تهران: نشر نی.
- [۱۶] زارع، مهدی؛ و مقیمی، ابراهیم (۱۴۰۱). گونه‌شناسی مخاطرات (آیا علم مخاطره‌شناسی گونه‌های خاصی دارد؟). *مدیریت مخاطرات محیطی*، (۴)۹، ۳۸۳-۳۹۰.
- [۱۷] ستاری، جلال (۱۳۷۹). *پژوهشی در قصه یونس و ماهی*. تهران: مرکز.
- [۱۸] شوالیه‌گری، ژان؛ و گربران، آلن (۱۳۸۸). *فرهنگ نمادها*. ترجمه سودابه فضائلی، تهران: جیحون.
- [۱۹] طاهری، صدرالدین؛ و طاووسی، محمود (۱۳۸۶). *خدایبانوان باروری در جهان باستان*، مدرس هنر، (۲)۲، ۴۱-۵۶.
- [۲۰] طاهری، صدرالدین؛ و طاووسی، محمود (۱۳۸۹). *تندیس‌های ایزدبانوان باروری ایران*. *مطالعات اجتماعی روانشناختی زنان*، (۲)۸، ۴۳-۷۲.
- [۲۱] فرید، محمدصادق (۱۳۸۸). *مبانی انسان‌شناسی*. تهران: پشتون.
- [۲۲] فکوهی، ناصر (۱۳۸۲). *تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی*. تهران: نشر نی.
- [۲۳] غضنفرپور، محسن؛ پورخسروانی، محسن و محمودی محمدآبادی، طیبه (۱۴۰۲) ارزیابی و تحلیل هم‌استنادی مفاهیم مخاطره، انسان و محیط از سال ۱۹۸۵ تا ۲۰۲۰. *مدیریت مخاطرات محیطی*، (۴)۱۰، ۳۰۹-۳۲۴.
- [۲۴] کنیرایی، محمود (۱۳۷۸). *خشت تا خشت*. تهران: ثالث.
- [۲۵] کزازی، میرجلال‌الدین؛ و فرقدانی، کبری (۱۳۸۶). *توتم در داستان‌های شاهنامه*. *زبان و ادبیات* (۳۴)، ۸۵-۱۱۳.
- [۲۶] کوپر، جی سی (۱۳۷۹). *فرهنگ نمادهای سنتی*. ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- [۲۷] گریگور، آرتراس (۱۳۶۱). *اسرار طلسم و سحر و جادو و دنیای ماوراءالطبیعه انسان اولیه*. ترجمه پرویز نجفیانی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.
- [۲۸] ماسه، هانری (۱۳۹۱) *معتقدات و آداب ایرانی (از دوره صفویه تا دوره پهلوی)*. ترجمه مهدی روشن‌ضمیر، تهران: شفیع.
- [۲۹] مالینوفسکی، برانیسلاو (۱۳۸۳). *نظریه‌های علمی و فرهنگی*. ترجمه منوچهر فره‌مند. دفتر پژوهش‌های فرهنگی چاپ غزال.
- [۳۰] مظاهری، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *خانواده ایرانی در دوران پیش از اسلام*، ترجمه عبدالله توکل، چاپ دوم، تهران: قطره.
- [۳۱] مقیمی، ابراهیم (۱۳۹۶). *مخاطره‌شناسی امری فطری است*. *مدیریت مخاطرات محیطی*، (۱)۴، ۱-۷.
- [۳۲] مقیمی، ابراهیم (۱۳۹۴). *دانش مخاطرات (برای زندگی با کیفیت بهتر)*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

[۳۳] میرزایی، محمد (۱۳۹۴). اهمیت رفتار و سبک زندگی سلامت‌محور در پیشگیری از مخاطرات در دوران معاصر. *دانش مخاطرات*، ۴(۳)، ۲۶۹-۲۷۳.

[۳۴] نوروزی، فاطمه؛ و جعفری، مریم (۱۳۹۱). نگاه جنسیتی به باورهای عامیانه در زمینه نازایی، حفظ جنین و پیشگویی جنسیت فرزند شهر گراش، *انسان‌شناسی* ۱۰(۱۶)، ۱۶۱-۱۷۸.

[۳۵] یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۸). *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها*، چاپ دوم، تهران: فرهنگ معاصر.

[۳۶] یونگ، کارل گوستاو (۱۳۷۷). *انسان و سمبول‌هایش*. ترجمه دکتر محمود سلطانیه، تهران: جامی.